

Sherdor NAZAROV,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi
E-mail: nazarovsherdor@gmail.com
Tel: 99 857 9090

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD R.Khodjayeva taqrizi asosida

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF LATIFA

Annotation

This article is dedicated to providing extensive information about anecdotes and their essence, their names and definitions in different languages, as well as the structure and types of anecdotes.

Key words: Anecdote, humor, laughter, effect, language, hero, Efandi, stylistic devices, word, word game, genre, folklore.

СУТЬ КОНЦЕПЦИИ ЛАТИФЫ

Аннотация

Данная статья посвящена предоставлению обширной информации об анекдотах и их сущности, их названиях и определениях на разных языках, а также о структуре и видах анекдотов.

Ключевые слова: Анекдот, юмор, смех, эффект, язык, герой, Эфанди, стилистические приемы, слово, словесная игра, жанр, фольклор.

LATIFA TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI

Annotatsiya

Mazkur maqola latifa va uning mohiyati, turli tillardagi uning nomlanishi va ta'riflari, shuningdek, latifaning tuzilishi va turlari borasida keng axborot berishga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Latifa, xazil, kulgu, ta'sir, til, qahramon, Afandi, stilistik vositalar, so'z, so'z o'yini, janr, folklor.

Har bir xalqning o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini ifoda etib turuvchi xalq og'zaki ijodi bo'ladiki, uning xarakteri, belgisi faqat o'sha xalqning o'zigagina tegishli bo'ladi. Ana shunday folklor turlaridan biri latifadir.

O'zbek tilining izohli lug'atida latifaga quyidagicha ta'rif berilgan: LATIFA nazokat, noziklik, oqilona so'z ma'nolarini anglatib, kulgili voqea - hodisa haqidagi kichik hikoyani bildiradi. Toshkentlik mashhur boyning xasisligi haqida hali hech kimning qulog'iga chalinmagan latifalar suhbatga rang berib turar edi. Oybek, Tanlangan asarlar[7]. Demak, latifa hayotimizda sodir bo'ladigan qiziqarli voqea-hodisalarni kimgadir so'zlab berish va shu orqali unda kulgili holatni yuzaga keltirish uchun nutqda qo'llanadi.

Turli tillarda latifa ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan latifaning quyidagi ta'riflari berib o'tilgan: bo'yicha hamfikrdirlar: "Латифа – kutilmagan hazil bilan yakunlangan, barcha ona tilida so'zlashuvchilarga ma'lum doimiy personajlar mavjud bo'lgan fantastik voqea haqidagi qisqa hikoya"[8]; "qisqa mazmunan va ixcham taqdimot, ajoyib va kulgili voqea haqidagi hikoya"[2]; "folklor janrlaridan biri, odatda kimnidir yoki biror narsani masxara qiluvchi qisqa yumoristik hikoya; noodatiy hodisa, tarixiy shaxs, afsonaviy qahramon hayotidan qiziqarli va ibratli hikoya"[3].

X.Yusupovanning ta'kidicha, latifa – o'zbek folklorining keng tarqalgan mustaqil epik janrlaridan biri. U hajman kichik, mazmunan lo'nda bo'ladi va bir yoki ikki epizoddan tashkil topadi. O'zbek latifalarining syujetini tashkil etuvchi epizodlar – fosh etuvchi, o'tkir hayj yoki yengil yumor, tanqidiy estetik vazifani ado etadi hamda voqea-hodisa yechimida hal qiluvchi rol o'ynaydi – qahramonning g'alabasini, ayni paytda qarshi tomonning kulgi holatidagi mag'lubiyatini ta'minlaydi[9].

B.Sarimsoqov va F.Yo'ldoshevalarning fikriga ko'ra, "o'zbek xalq latifalarining qahramoni dastlab bir kishi, bir hakim, bir donishmand, bir dehqon, bir darvesh, bir naqqosh, bir tabib, bir faqir, bir kamabag'al, bir kosib shaxslar siymosida tasvirlangan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu hayoliy qahramon Nasriddin afandi tipiga o'z o'rnini bo'shatib bergan. Bu narsa, bir tomondan, ozarbayjon latifalari ta'sirida yuz bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan turk latifalarining o'zbek tiliga tarjima qilinishi, kitobat qilinishi va xalq orasida tarqalishi bilan izohlanadi[6].

Ingliz til madaniyatida shunga o'xshash narsa "hazil", "konserva", "kulgili hikoya" deb ataladi. Fransuzlar esa bunga o'xshash folklor janrini "histoire" (fable, fable) yoki "histoire amusante" (kulgili hikoya), "blague" (hazil) deb atashadi.

Ingliz tilidagi ba'zi manbalarda "anekdot" atamasi biroz boshqacha ma'noga ega, ya'ni afsona va hazilga o'xshash uchinchi yoki birinchi shaxsda aytilgan hikoyaning bir turi[4].

Aksariyat tadqiqotchilar latifalarning etnik hazillar deb ataladigan ko'rinishlarini alohida ta'kidlashadi. Bu turdagi latifalar turli etnik guruhlar vakillari haqida aytilgan latifalar xisoblanadi. "Etnik hazillar" ikki xil bo'lishi mumkin - bir etnik guruh vakillari haqidagi hikoyalar va turli etnik guruhlar vakillarining taqqoslashlarini o'z ichiga olgan hikoyalar. Etnik mavzudagi latifalar janrning eng qadimiy qatlamlaridan birini ifodalaydi. Qadim zamonlardan beri odamlar yangi hududlarni o'rganib, boshqa xalqlar vakillari bilan aloqada bo'lib, doimo, ba'zan o'ylamasdan, o'zlarini boshqa xalqlar bilan o'z madaniyatining tashuvchisi sifatida bog'lashdi.

Ko'pincha o'zbek tilidagi latifa terminining ingliz yoki rus tilidagi muqobili xisoblangan anekdot ham alohida janrga mansub har qanday matn kabi alohida tuzilish, mazmun va shaklga ega. U dunyoning milliy tasvirini aks ettiradi va pretsedent belgilarni o'z ichiga oladi, shuning uchun anekdotni pretsedent matn deb hisoblash mumkin. Anekdotda ikki qismlilik, kirish, denomentning assimetriyasi, tugash oldidan majburiy struktur-semantik to'xtamning mavjudligi kabi tuzilish xususiyatlari mavjud. U quyidagi janr xususiyatlari bilan tavsiflanadi: stereotipik shakl, mazmun va funktsionallik. Stereotipik xususiyatlarning o'zaro bog'liqligi latifani nutq aloqasi janri, nutq madaniyati hodisasi sifatida o'ziga xos xususiyatga ega.

Etnik hazillar tomonidan yaratilgan kulgili effekt ma'lum bir etnik guruh vakillarining haqiqiy va xayoliy xulq-atvor xususiyatlariga asoslanadi. Ba'zi etnik hazillar g'arazli niyatlarsiz, begona madaniyat vakillarini masxara qilish maqsad qilinmagan, boshqalari tajovuzkor va haqoratli bo'lib, ularni irqchilar arsenaliga osongina kiritish mumkin. Ba'zida ularning farqi hazilning tuzilishida seziladi. Ko'pincha uni idrok etish tinglovchiga va hazildagi mavjud ma'noga bog'liq.

Avvalo, latifa pretседent matndir. D.D.Gudkovning fikricha, “jamiyat pretседentlari tizimida, bir tomondan, lingvomadaniy muhitning qadriyat yo‘nalishlari o‘z aksini topsa, ikkinchi tomondan, ushbu tizim tomonidan belgilanadi”[1]. Latifalardagi qahramonlar pretседent xususiyatga ega, ya‘ni ular mifologik etnik tiplar bo‘lib, ularga xarakterli tasvirlar, aqliy stereotiplar va kulgili xatti-harakatlar standartlari ommaviy ongda belgilanadi, ular deyarli faqat nutq doirasida adekvat idrok qilinadi.

Anekdotlar ko‘pincha “pretседent vaziyat”, ya‘ni ma‘lum bir ma‘nolar to‘plami bilan bog‘liq bo‘lgan va differentsial xususiyatlar shaklida taqdim etilgan vaziyatni o‘ylashga asoslanadi. Shunday qilib, etnik hazillarda ma‘lum millat vakillari bir xil sharoitda (poezd, cho‘l oroli, o‘rmonda ov qilish va boshqalar) joylashtiriladi. Shunday qilib, dunyoqarashning milliy idrokini aks ettiruvchi, pretседent vaziyatni o‘ynaydigan va pretседent belgilarni o‘z ichiga olgan latifani haqli ravishda pretседent matn deb hisoblash mumkin.

Latifalardagi hazillarni o‘rganishda kulgi effektini yaratish vositalariga alohida e‘tibor beriladi. Hazilda kulgili effekt yaratishning asosiy usullari - so‘z o‘yinlari, paradoks, parodiya, alogizm va giperbolizatsiya kabilar xisoblanadi. So‘z o‘yini – bir so‘zning turli ma‘nolari (ko‘p ma‘nolari) yoki tovush jihatidan bir xil yoki o‘xshash (paronimiya) turli so‘z va iboralarning bir kontekstdagi semantik birikmasiga asoslangan hazil xisoblanadi. Y.Pronning “pun - bu og‘zaki ayyorlikning natijasidir; u aldangan kutishga asoslangan kulgili effektini yaratadi”, degan xulosasi mavjud[5]. Ko‘pincha parodiya - bu so‘zlovchini masxara qilish uchun nutqning ma‘lum xususiyatlarini takrorlash yoki uning muallifini masxara qilish uchun adabiy asarning ma‘lum xususiyatlariga taqlid qilishdan iborat bo‘lgan nutqiy akt xisoblanadi. Ko‘pincha hazillar qahramonlarning talaffuz xususiyatlarini parodiya qiladi. Kulgi effektini yaratishning bu usuli, ayniqsa, ko‘pincha etnik hazillarda kuzatiladi. Parodiya zamonaviy hazilning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida uning boshqa barcha janr xususiyatlarini belgilaydi.

Quyida kinoya stilistik vositasini qo‘llab kulgi effekti yaratilgan latifaning lisoniy tahliliga e‘tibor qaratamiz. Matnda til birliklarini o‘ta mubolag‘ali qo‘llash ham kuchli kinoyaviy kulgini xosil qiladi. Bunday badiiy matnlarning ta‘sirchanligi ham yuqori darajada bo‘ladi. “Ye, to‘nim” sarlavhasi ostidagi latifadagi kinoya stilistik vositasining qo‘llanishiga e‘tibor qarating:

Afandi bir kuni to‘yga borgan edi, uning usti-boshi eski bo‘lganligi uchun hech kim e‘tibor bermadi. U tezda to‘yxonadan chiqib, bir oshnasining yangi kiyimlarini kiyib, yana qaytib keldi. Afandini izzat-ikrom bilan to‘riga o‘tqazdilar, oldiga turli-tuman noz-ne‘matlar keltirib qo‘ydilar. Bu ahvolni ko‘rgan Afandi ustidagi to‘nga xitoban:

- Bu ovqatlardan ye, to‘nim ye! – dedi.

Ajablangan odamlar bu so‘zning sababini so‘rganlarida u:

- Modomiki, butun hurmat, ehtirom yangi to‘nga ekan, taomni ham u yesin-da deb javob berdi.

Ushbu latifada kulgi effekti ikkita stilistik vositani qo‘llash orqali yuzaga kelgan. Birinchisi, jonlantirish stilistik vositasi bo‘lib, ushbu usul “bu ovqatlardan ye, to‘nim ye!” jumlasida qo‘llangan. Ikkinchisi esa, kinoya stilistik uslubi bo‘lib, u “modomiki, butun hurmat, ehtirom yangi to‘nga ekan, taomni ham u yesin-da” jumlasida namoyon bo‘ladi.

Latifa matni birlamchi og‘zaki shaklda ham, ikkinchi darajali yozma shaklda ham deyarli har doim ikki qismdan iborat bo‘lish tamoyiliga ko‘ra tuziladi: u kirish (boshlanish) va izohga, yoki boshi va oxiriga ega.

Boshlanish yoki kirish tinglovchini mazmun rejasi bilan tanishtiradi, mavzuni, qiziqishni bildiradi va ma‘lum bir kutish keskinligini keltirib chiqaradi. Hazilning boshlanishi batafsil bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, masalan, latifaning kirishi an‘anaviy kundalik ertak qonunlariga ko‘ra, hodisaning uch marta (qahramonlar soni va ularning harakatlari bo‘yicha) o‘zgarishi bilan tuzilishi mumkin. Shu bilan birga, hazilni rad etish, butun matnning davomiyligidan qat‘i nazar, har doim qisqa, kutilmagan, ko‘pincha paradoksal bo‘lishi kerak, bu odatda hazilni kulgili qiladi. Denomentdan oldin, albatta, asosiy pauza bo‘lib, u "matnni ikkita teng bo‘lmagan qismga ajratadi. Bu pauza latifaning ochilishida burilish nuqtasini bildiradi. Shunday qilib, latifa shunchaki kulgili matn emas, balki o‘ziga xos tuzilishga va komik effektini amalga oshirishning turli usullariga ega bo‘lgan janr pretседent matnidir.

Latifalar mavzu jihatidan asosan ikki xil turga bo‘linadi. O‘zbek xalq latifalarining ingliz tiliga tarjimasining lingvostilistik va lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etgan olim U.Yo‘ldoshev ham o‘zining monografik tadqiqotida latifalarning tematik guruhlanishini ikkiga ajratgan va ular quyidagilar:

Itimoiy - maishiy tipiklashtirish. Bu xildagi tipiklashtirishda Afandi oilaviy hayotda – xotini va bolalari davrasida, qo‘ni - qo‘shinlar va mahalla-ko‘yda tasvirlanadi. Bunday latifalarda kishilar orasida uchraydigan soddalik, no‘noqlik, noziklik, kaltafahmlik, ishyoqmas va dangasalik, uddaburonlik va kamsuqumlik, ayyorlik va nodonlik, yuvoshlik va muttahamlik, ochko‘zlik va sahiylik kabi hislatlar ustidan kulinadi. Shunga muvofiq Afandi goh o‘zgalarga pand bersa, goh soddaligi tufayli o‘zi ham pand yeydi. Ijtimoiy-maishiy yo‘sinda tipiklashtirish asosida yaratilgan latifalarda yumoristik ruh, samimiy kulgi ruhi yetakchilik qiladi. Ijtimoiy-maishiy planda tipiklashtirilgan Afandi obrazi ushbu to‘plamda “Afandi oila davrasida”, “Afandi qo‘shnilar va o‘zgalor orasida”, “Afandi do‘stlari va ulfatlari davrasida”, “Afandi va bolalar” kabi maxsus bo‘limlarga ajratib berilgan.

Ijtimoiy-siyosiy tipiklashtirish. Bunday tipiklashtirish asosidagi latifalarda Afandi hukmdorlar, tabib, qozi, imom kabilar bilan munosabatda tasvirlanadi. O‘tmishga xos zolimlarning talon-torojleri, itoat etmaganlarning jazolanishi, ilmi kishilarning xo‘rlanishi, diniy aqidalarning zararli ta‘siri kabilar latifalarga xos ixcham, lo‘nda shaklda aks etgan. O‘tmishning mudhishliklari raxna solgan dil dardlari, qalb sadolarini ochiq aytish faqat o‘lim bilan yakunlangan davrlar ruhini kelgusi avlodlarga yetkazishda oddiy va ixcham shaklga ega bo‘lgan, yengil yumor va zaharxanda ohang bilan yo‘girilgan latifa janri juda qo‘l kelgan. Bu xildagi latifalar “Afandi dahriy”, “Afandi ochko‘z boylar va savdogarlar orasida”, “Afandi, riyokor tabiblar va o‘g‘rilar”, “Afandi hukmdorlar bilan yuzma-yuz” kabi bo‘limlarda berilgan. Latifalarda kundalik hayotda uchrab turadigan nuqsonlar, eskilik qoldiqlari, poraxo‘rlilik, chayqovchilik, mas‘uliyatsizlik kabi jamiyatimizga yot bo‘lgan illatlar “Afandi zamondoshimiz” bo‘limidagi latifalarda aks etgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, latifa – inson hayotida sodir bo‘ladigan qiziqarli voqealarga asoslangan kichik hikoya bo‘lib, u xar bir xalq tilining o‘ziga xos tasviriy ifodalari hamda milliy madaniyatini aks ettiruvchi leksik birliklar yordamida yaratiladi va insonlarga kulgi hadya etish uchun qo‘llanadi. Odatda latifalar xalq og‘zaki ijodiyoti namunalari hisoblanib, insonlar ulardan kelgusi avlodni ezgulik ruhida tarbiyalash maqsadida foydalanadi. Latifalarning muallifi ma‘lum bir shaxs hisoblanmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Гудков Д. Д. Теория и практика межкультурной коммуникации. М.: Гнозис, 2003. С. 288
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык, 2000. С. 800.

3. Кузнецов И. А. Большой толковый словарь русского языка. 2000. С. 1536
4. Мелетинский Е. М. Избранные статьи. Воспоминания. М.: Прогресс, 1998. С. 533.
5. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. М.: Лабиринт, 1999. С. 288.
6. Саримсоқов Б, Йўлдошева Ф. Афанди латифалари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 6
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 2-том, 448-бет.
8. Шмелева А. Д. // Русский анекдот. Текст и речевой жанр. М.: Языки славянской культуры, 2002. С. 40–42.
9. Юсупова Ҳ.У. Ўзбек халқ оғзаки насри намуналарининг инглизча таржималарида миллий колоритнинг ифодаланиши (эртақлар, латифалар мисолида)”. Филол. фан. номз. диссертация. – Т., 2011. – Б.110.